

УДК 316.4(477)

Півторак О.В., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Півторак Ольга Василівна – закінчила Миколаївську філію Національного університету “Києво-Могилянська академія” (нині Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили), факультет політичних наук. Магістр політології. Аспірант кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Учасник програми „Помічник Голови Комітету Верховної Ради України 2004 р.”, стажер Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України. Наукові інтереси торкаються проблем формування соціальної політики, становлення громадянського суспільства в Україні.

Передумови формування української соціальної політики у 90-х рр. ХХ століття

Стаття торкається проблем передумов становлення соціальної політики в Україні на початку 90-х років ХХ століття. Автор привертає увагу читача до причин і передумов формування української соціальної політики, зупиняючись детальніше на економічному, політичному, соціально-демографічному та психологічному контекстах її формування.

*The article touches on the issues of preconditions of statement of Ukrainian social policy in 90s of XX century. The author of the article **turns reader's attention to economical, political, social, demographical and psychological contexts of forming social policy in Ukraine.***

ПРО СОЦІАЛЬНУ політику говорять зараз усі, особливо в розпал передвиборчих кампаній. Усі дають їй оцінки: теперішні й майбутні депутати, їхні довірені особи, журналісти, перехожі на вулиці, у яких беруть інтерв'ю... Тобто всі й по-різному. Але якщо звернутися до наукових джерел, то ми теж не знайдемо одного (єдино правильного) визначення. Й програми урядів різних країн тлумачать зміст соціальної політики дещо відмінно.

В більшості визначень **поняття** соціальної політики пов'язане з низкою заходів як уряду, так і інших організацій, спрямованих на підвищення добробуту та задоволення потреб як найменш захищених груп і індивідів, так і населення в цілому. Необхідність соціальної політики в суспільстві обумовлюється існуванням соціальної нерівності та обмеженим обсягом ресурсів.

Сьогодні, як ніколи, актуальність питання вироблення науково обґрунтованої соціальної політики для Української держави є незаперечною. Тому метою даної публікації обрано прагнення визначити передумови формуван-

ня соціальної політики України. Реалізація поставленої мети обумовлює необхідність постановки таких дослідницьких завдань: з'ясувати економічний, політичний, соціально-демографічний та психологічний контексти формування української соціальної політики, на основі отриманих результатів зробити висновки і практичні рекомендації.

Будь-що, зокрема й соціальна політика, має свої витoki й пояснення. Чому ми маємо те, що маємо? Корені цього – і в столітній, і в кількадесятилітній, і в новітній історії України. Спробуємо поглянути на останню, аби краще зрозуміти, що відбувається в році 2004-му.

Початок і середина 90-х років в Україні... Якими ж були визначальні віхи в соціально-політичному та соціально-економічному житті України? Ретроспективно на думку спадають різні події, чинники та явища. Перелічимо деякі з них (зовсім не в хронологічному порядку чи за ступенем важливості).

Проголошення незалежної держави (1991 рік); падіння соціалістичної системи. Економічна криза; стрімка інфляція. Зупинка підприємств. Поява нового явища – безробіття.

Посилення у людей почуття соціальної незахищеності й зростання девіантних проявів, кримінальних правопорушень. Жахлива правда про Чорнобиль. Майнове розшарування населення й рестратифікація суспільства: феномен “нових українців” і “нових бідних”. Боротьба нових і старих суспільних цінностей. Становлення “тіньового сектора” в усіх царинах життя, зокрема й у соціальній сфері. Успадкування “подвійної управлінської моралі”: призначення номенклатурі високих зарплат, пенсій, усіляких допомог та пільг [1, с. 24]. Нерозвиненість “третього сектора” (громадянського суспільства). Погіршення демографічної ситуації. Невизначеність зовнішнього й внутрішнього курсу держави...

Звісно, можна розподілити ці проблеми за звичною схемою: на політичні, економічні, соціальні, духовні. Але насправді це було майже замкнуте коло взаємопов'язаних труднощів, перешкод, хвороб народження нової держави. Коло, що отримало назву "системної суспільної кризи" [2, с. 13]. Саме за таких умов відбувалося і відбувається в Україні формування соціальної політики. Такими були передумови її формування в українському суспільстві. Далі більш докладно зупинимося на таких аспектах формування соціальної політики, як економічний, політичний, соціально-демографічний та психологічний.

У 90-х роках дедалі поширенішою характеристикою українського суспільства стає **бідність (зубожілість населення)**.

Але бідність – багатолика. Скорочення рівня індивідуальних доходів, будучи ключовим моментом зубожіння, має найрізноманітніші наслідки. До них належать: недоїдання, зростання захворюваності й смертності, зменшення тривалості життя, скорочення доступу до освіти, медичного обслуговування й до сфери культури, поширення безграмотності, а також обмеження можливості протидіяти шкідливому впливу екологічних чинників. Інакше кажучи, бідні люди обмежені у своєму доступі до базових ресурсів – не лише природних, а й економічних, правових, соціальних і культурних. Унаслідок зубожіння обмежується основне право людини – на гідне життя у безпечному довкіллі.

Крім того, українські дослідники відзначають ряд специфічних особливостей бідності в нашій державі:

- Низький рівень життя населення в цілому.

- Психологічне неприйняття економічної нерівності.

- Велика кількість людей, які вважають себе бідними.

- Розповсюдження бідності серед працюючого населення [3, с. 51].

Сьогодні населення України в цілому бідне. Ми можемо спостерігати усі наслідки зростаючої бідності. Про низький рівень життя населення в цілому говорять найрізноманітніші показники: низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни, низька народжуваність, незадоволення різноманітних прошарків суспільства загальноекономічною ситуацією і своїм матеріальним станом. В результаті дії багатьох чинників, серед яких зубожіння посідає перше місце, зросли захворюваність і смертність населення.

Слід зазначити, що економічна нерівність у країні (за офіційними даними) не занадто велика – вона більш-менш відповідає стандартам інших країн із перехідною економікою. Але при цьому, як свідчать дані опитування 2009 респондентів у віці 18 років і більше, проведеного в багатьох регіонах країни Українським інститутом соціальних досліджень і центром “Соціальний моніторинг”, наші громадяни переконані в кримінальному походженні значної частини існуючих сьогодні капіталів. Цим обумовлені масова неприязнь у своєму середовищі до багатих людей, розповсюдженість очікувань конфліктів між багатими й бідними та бажання кримінального покарання тих, хто зумів збагатити [4, с. 28]. В таких умовах навіть невелике розшарування викликає негативні результати.

Звертає на себе увагу й відсутність у країні “середнього класу”, що є основним компонентом соціальної стабільності та прогресу. Представники цілого ряду професійних груп (лікарі, вчителі, вчені, інженери), які ще на початку перехідного періоду мали середні за національними стандартами прибутки і відігравали стабілізуючу

роль у суспільстві, сьогодні у своїй більшості опинились серед “нових бідних”, а це може призвести до серйозних ускладнень. Через високий інтелектуальний рівень такі люди здійснюють суттєвий (хоча й не завжди очевидний) вплив на суспільну психологію, і їх незадоволеність є характером соціально-економічного розвитку, а це, в свою чергу, неминуче відбивається на соціальній ситуації.

Серед різноманітних форм бідності надзвичайно важливою є так звана суб’єктивна бідність, що визначається за самоідентифікацією. Саме суб’єктивна бідність, формуючи неконструктивну, пасивну поведінку, сприяє зниженню економічної активності, ініціативи, прагнення до додаткових заробітків, до зайнятості або підприємництва. А це, у свою чергу, провокує готовність до сприйняття деструктивних ідей і протиправних дій. Адже, втрачаючи віру у власні сили, людина очікує чієїсь допомоги, чіхось вказівок і в результаті підкорюється будь-якій політичній силі.

Узагалі-то визначення межі бідності – питання не стільки економічне, скільки політичне. Головну, визначальну роль відіграють суспільні установки. Наприклад, ліберальна модель передбачає максимальну орієнтацію населення на власні сили і дуже обмежену допомогу працездатним людям. А соціально орієнтована модель, навпаки, розповсюджує опіку на набагато ширші кола населення. В цьому контексті питання про встановлення офіційної межі бідності в Україні набуває нового значення.

Скільки ж дійсно бідних в Україні, і хто вони? Відповідно до прийнятих у світі критеріїв приблизно 28% українського населення слід кваліфікувати як бідних – ці люди страждають від недостатнього харчування, вони не можуть придбати необхідну одягу і взуття, обмежуються найдешевшими і не завжди ефективними ліками, не кажучи вже про можливість заміни меблів, побутової техніки і т.п. [4, с. 32].

Надзвичайно негативним симптомом

слід визнати формування в Україні так званої спадкової бідності. Діти з бідних сімей не отримують необхідної професійної підготовки і, як наслідок, не можуть отримати гарної високооплачуваної роботи. Як показують дослідження, існує чітко виражена пряма залежність між рівнем освіти і матеріальним станом.

Зрозумілою й виправданою є бідність людей з поганим здоров’ям, низькою кваліфікацією. Такі люди користуються підтримкою держави. В Україні ж бідність часто стає супутником не просто достатньо освічених і кваліфікованих людей, а людей працюючих, причому у режимі повної зайнятості. Така ситуація віддзеркалює типовий для бідного суспільства процес знецінення робочої сили, що триває більше десяти років.

Розпад суспільного виробництва означає розпад трудових колективів, які забезпечували не тільки професійну самореалізацію, а й психологічну самоідентифікацію. Викинуті на вулицю люди виявились ізольованими й самотніми, отже, нездатними вливати на владу у своїх інтересах та брати дієву участь у процесі прийняття рішень.

Хоч як це не парадоксально, але ізоляція й низька соціальна активність – ці наслідки бідності – виступають і основними її джерелами. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізоляваність призводять до того, що не утворюються механізми впливу громадськості на процес прийняття рішень. За наявного стану речей рішення в економічній, соціально-політичній, фінансовій і правовій сферах приймаються без урахування інтересів зубожілої більшості. А законодавчі акти, спрямовані на підтримку найуразливіших прошарків населення, не реалізуються внаслідок нерозвиненості механізмів втілення законів на рівні виконавчої влади та недоцільного розподілу фінансів.

Неактивність і неорганізованість народу призводять до відсутності контролю над бюрократичним апаратом у сфері розподілу

ресурсів і тиску на нього. Це, у свою чергу, провокує безвідповідальність влади у сфері розподілу ресурсів.

Роз'єднаність і низька соціальна активність обертаються фактичним безсиллям і безвладдям народу. Вільне волевиявлення на виборах, як показує досвід, істотно не впливає на діяльність державного апарату. Брак розвинених механізмів контролю й тиску на владні структури означає, що зубожіння українського народу є наслідком не лише економічної кризи, а й нерозвиненості громадянського суспільства [5, с. 6]. Бідні платять високу ціну за корупцію, але вони платять її тому, що не можуть самоорганізуватися для захисту своїх інтересів.

Підсумовуючи, можна сказати, що 90-м рокам в Україні притаманна певна **політична аморфність**. Влада в державі залишалася формально позапартійною та партійно неструктурованою. Це призводило до відсутності відповідальності, до гальмування ринкових реформ, до невиваженої соціальної політики. Й разом із тим на адресу влади все голосніше лунали звинувачення в корумпованості. У фокусі політичних дебатів в Україні опинилися економічні негаразди, але рішення не носили системного характеру й часто хибували популізмом.

За останні роки в Україні намітилися несприятливі соціально-демографічні та медико-соціальні тенденції. Спостерігаємо зменшення чисельності населення, починаючи з 1993 року, після того, коли в Україні було зареєстровано максимальну кількість населення – 52,2 мільйона.

До того ж за останні 10 років Україна втратила майже 2,5 млн. чол. Цю цифру (власне, інтенсивність людських втрат) можна зіставити хіба що зі смертністю під час голодомору 1932-1933 рр., коли вимерло 3-6 млн. чол., голоду 1947 р., коли кількість померлих сягнула 1 млн., та Другої світової війни (5,3 млн.). Існують прогнози, згідно з якими за збереження нинішніх темпів депопуляції, тобто природного скорочення чисельності населення, нація до 2026 р. змен-

шиться до 42 млн. чол. А згідно з песимістичним сценарієм – до 38 млн. чол. За рівнем смертності Україна сьогодні входить до першої десятки в світі [6, с. 29].

Очікувана тривалість життя впала до безпрецедентно низького рівня для країни, яка не перебуває у стані війни. У чоловіків тривалість життя скоротилася на 10-11 років, у жінок – на 3-4 роки. Середня очікувана тривалість життя складає 63,0 року для чоловіків і 73,7 року для жінок. Так, біологічний розрив між тривалістю життя чоловіків і жінок у всьому світі становить 3-4 роки. В Україні цей розрив збільшився протягом останніх років і складає більше 10 років, що свідчить про погіршення демографічної ситуації.

Ще одна важлива ознака зубожіння – надзвичайно низька народжуваність. В Україні в 2003 році народжуваність була вдвічі нижче тієї, що необхідна для простого відтворення населення. Молоді сім'ї все частіше відмовляються від народження не тільки третьої чи другої, а навіть єдиної дитини [7, с. 101]. Слід зазначити, що зниження народжуваності характерне для всіх без виключення країн Європи, але саме в Україні населення пояснює своє небажання мати дітей через низький життєвий рівень. Україна, разом з Іспанією, Італією, Німеччиною, Болгарією, Росією, входить до групи європейських країн із найнижчим рівнем народжуваності. До того ж маємо 0,9 дитини на одну жінку в наших містах – показник, якого до цих пір не було у світовій статистиці.

Поряд із соціальними чинниками істотною причиною зниження рівня народжуваності є катастрофічно поганий стан здоров'я населення, зокрема жінок. Дані медичних досліджень свідчать, що 70% вагітних жінок мають акушерські та інші патології. Зросла також кількість передчасних і патологічних пологів.

Не кращий стан справ і зі здоров'ям чоловіків, у яких смертність від серцево-судинних захворювань стоїть на першому місці і за останні роки збільшилась на тре-

тину. Причому ця тенденція найбільше виявляє себе серед чоловіків – жителів міст. Найуразливішою є група чоловіків працездатного віку – 30-45 років.

Окрім екологічних чинників, які шкідливо впливають на здоров'я людей, причинами депопуляції української нації є також хронічне недоїдання й недоступність повноцінного медичного обслуговування. Стосовно шкідливості довкілля, то за наявності нормального рівня доходів люди мають можливість споживати харчові добавки, очищену питну воду і т.д., що нівелює ризик або зменшує його ступінь. Та в Україні 61,6% жінок і 48,2% чоловіків не можуть дозволити собі купити основні продукти харчування; 46,5% жінок і 36,9% чоловіків – необхідний одяг [6, с. 31]. Отже, харчові добавки для них – це розкіш.

90-ті роки відзначилися в Україні й низкою інших соціальних проблем, що потребували адекватного вирішення:

- криміналізація суспільства; зростання рівня правопорушень, зокрема серед підлітків та молоді;
- зростання кількості хворих на наркоманію та токсикоманію;
- поширення захворюваності на венеричні хвороби;
- стрімке зростання кількості людей, що живуть із діагнозом ВІЛ/СНІД [7, с. 99].
- поява біженців, шукачів притулку та мігрантів; проблема переселення кримських татар; переселенців із зон, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Звичайно, соціальний контекст є поліфонічним, і соціальних проблем насправді значно більше, ніж перелічено вище. Настільки більше, що це дозволяє говорити про появу в Україні “нової соціокультурної реальності” [8, с. 23]. Таким чином, бідність і соціальна нерівність – прямий наслідок державної політики й ідеологічних принципів, якими керуються владні структури. Вони не є, отже, немінучими. Однак долаються довго і болісно. Тому можна сказати, що

соціальна політика, яка сьогодні проводиться в нашій країні, концептуально не опрацьована і вкрай суперечлива.

За умов загальної кризи суспільства для масової свідомості характерна надзвичайна нестійкість, суперечливість. На нові складні ситуації свідомість реагує масовими неврозами, нігілізмом, песимістичними настроями. Почасти фіксуються протиріччя між ціннісними орієнтаціями і соціальними установками та реальною діяльністю. Все це спостерігаємо впродовж 90-х років і в Україні, яка переживала не тільки кризу, але й перехідний період – період суспільних трансформацій.

У більшості українців зруйновано традиційні форми адаптації, змінився особистісний досвід, відбулася дезорганізація внутрішнього світу... “Найнебезпечнішим у даній ситуації є те, що глибока й тривала системна криза, яка поглиблюється **перманентною психологічною кризою**, закріплює певний психологічний стереотип сучасної особистості, пов’язаний із негативно **упередженням ставленням людини до себе**, до іншої людини, до своєї держави” [9, с. 19].

Ще однією з особливостей України 90-х років була **інтенсивна міфологізація** буденної свідомості, відновлення традиційних вірувань та поширення нетрадиційних релігій, а також містичних уявлень. Численні дослідники цього явища в посткомуністичних країнах вважають таку міфологізацію небезпечною, оскільки вона формує ілюзійне світорозуміння, може зрештою викликати розчарування та апатію, інколи становить загрозу психічному здоров'ю [9, с. 21]. Хоча звернення українців до традиційних релігій певною мірою позитивно позначилося на соціальній ситуації, зокрема на відродженні традицій благодійництва, створенні благодійних організацій та соціальних служб.

Говорячи про психологічний контекст в Україні 90-х, варто згадати про народження й поширення **“масової культури”** (фільмів, книг, музичних творів), що здебільш пропа-

гували брутальність, жорстокість, насильство...

У 90-ті роки зростало **протиріччя** між емоційними оцінками, викликаними економічною ситуацією, і реальними установками у напрямі пошуку шляхів підвищення життєвого рівня. Відбувалося й запозичення елементів західного способу життя, філософії прагматизму. Але ці зміни стосувалися досить вузького прошарку населення. На початку 90-х (як і наприкінці десятиріччя) значна частина населення сподівалася або на повернення "старих часів", або на те, що проблеми буде вирішувати "хтось" без їхньої участі. В середині 90-х років відчутно спостерігалася "девальвація" ідей реформування та ідей незалежної держави, що лише поглибило дезадаптаційні явища, передовсім у соціально незахищених групах.

Підсумовуючи, слід зазначити, що адаптація населення до нових суспільних умов, пристосування до інших цінностей – явище завжди складне й багатогранне. Проте очевидно: в Україні адаптація до глобального соціально-економічного переструктурування соціуму занадто затягнулася, що є, власне, складовою системної суспільної кризи, тому надзвичайної важливості набуває питання вироблення і впровадження соціальної політики в житті. Адже потреба в реалізації соціальної

політики збільшується саме під час соціальних та економічних криз, бо за таких умов з'являється чимало людей, котрі не можуть обійтися без захисту й допомоги з боку інших членів суспільства.

Звичайно, перехід України до ринкової економіки створив кризову ситуацію, яка, на жаль, охопила всі сфери життя українського суспільства. Подолання цієї кризи є надзвичайно актуальним, першочерговим завданням, яке потребує радикальних політичних, наукових, технологічних, культурних, моральних змін. Вони повинні ґрунтуватися на засадах соціальної справедливості і взаємодії, взаємовигідного міжнародного співробітництва, економічної і інтелектуальної свободи, подолання роз'єднаності, невпевненості, підозрілості, страху, досягнення законності і правопорядку, громадянської злагоди, віри у реальність прогресивних суспільних цілей. Оскільки, на жаль, рівень розробки проблематики соціальних питань є недостатнім на сучасному етапі, він потребує глибокого осмислення і вивчення. Саме наукові роботи у соціальній сфері здатні допомогти цьому, як своїми фундаментальними дослідженнями, експертними аналізами, рекомендаціями, так і впливом на суспільну свідомість, теорію і практику управління соціальними процесами.

Література

1. Іванова О. Передумови формування соціальної політики в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К., 2000. – 58 с.
2. Сасенко Ю.І. Соціальна політика в період трансформації суспільства // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. – К., 1998. – 72 с.
3. Біляцький С. Під ковдрою демократії. Соціально-економічні аспекти нової епохи в контексті українського шляху оновлення і розвитку // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 45-57.
4. Сьомін С., Остроухов В. Небезпечна прірва між багатими й бідними. Щодо проблем бідності та формування середнього класу в Україні // Політика і час. – 2002. – № 12. – С. 27-34.
5. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 5-11.
6. Пухлій В., Ткаченко В. Приховані від безпосереднього споглядання. Україна на демографічній карті світу: сьогодення та перспектива // Політика і час. – 2003. – № 7. – С. 26-35.
7. Куценко В., Євтушенко Г. Соціальна сфера. Спадковий фантом другорядності? // Віче. – 2001. – № 2. – С. 96-108.
8. Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К., 1996. – 185 с.
9. Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота // Соціальна політика та соціальна робота. – 1997. – № 1. – С. 15-21.

Надійшла до редколегії 27.04.2004 р.